

ALTAY VE TÜRKİYE TÜRKLERİNİN BİLMECELERİNDE TABİAT OLAYLARININ ANLATILMASI

Saim SAKAOĞLU

Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dünyası, bu genişliğinin yanında iklim, yönetim şekli, komşuları ve ticarî hayatı gibi sebeplere bağlı olarak dilinde ve kültüründe bazı farklılaşmalara uğramıştır. Araya giren zaman da bu farklılaşmada ayrı bir etken olarak rol oynamıştır. Günümüzde, aynı dili konuşmakla birlikte, bu sebeplere bağlı olarak anlaşmakta zorluk çeken çeşitli Türk toplulukları, son birkaç yıldan beri gelişen yakınlaşma sonucunda bu problemi belli kesimlerde ve belirli bir oranda çözmüş gibi görünmektedir; ancak sonuca ulaşılması zaman alacaktır.

Biz de yıllardan beri bu problemlere eğilmekte, görülen bazı aksamaları gidermeye çalışmaktayız. Ayrıca, zaten var olan çeşitli problemlere yenilerini eklemek suretiyle, konulara farklı açılardan yaklaşmak istiyoruz. Bu arada bilmece konusuna da 1969 yılından beri; kitap, tanıtma, derleme ve yayımlama ile inceleme olmak üzere değişik şekillerde eğilmiş bulunuyoruz.¹ Bilmecelelerin yapılarıyla ilgilendiğimiz makalelerimizin yanında, onların farklı açılardan ele alındıkları incelemelerimiz de vardır. Bu alanda ilk defa olmak üzere, bilmecelelerimizde görülen, “soru kayması”², “soru kalıplaşması”³ ve “doldurma kelimeler”⁴ ele alınmış, örnekleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Bu arada, *Azerbaycan Tapmacaları/Bilmeceleri* adlı eseri, iki arkadaşımınla birlikte sistematik hâle geti-

¹ Bu konuda, doktora öğrencim Ali Berat Alptekin tarafından hazırlanan, *Prof. Dr. Saim Sakaoglu'na 55. Yıl Armağanı* (Kayseri 1994) adlı eserin, “B. Yayınları” (XXII-LXXI) bölümüne bakılabilir.

² Bilmecelelerimizde Soru Kayması”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 18 (359), Haziran 1979, 8673-8676.

³ “Türk Bilmecelelerinde Soru Kalıplaşması ve Kalıp Sorular”, *Köz*, 1 (3) Şubat 1980, 29-48. 22-29 Eylül 1979 tarihleri arasında İstanbul’da toplanan III. Milletler Arası Türkoloji Kongresi’nde okunmuştur.

⁴ “Bilmecelelerimizde Doldurma Kelimeler”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri/2*, Ankara 1982, 345-360.

rerek yayımladık.⁵ Kıbrıs bilmecelerimizle⁶ Balkanlardan göçen Türklerin⁷ bilmecelerine de eğilmiş bulunuyoruz. Bu arada karşılaştırmalı çalışmalarımızda Türk dünyasının bilmeceleri mutlaka ele alınmıştır. Bu yazımızda ise, ülkemizde az bilinen bir Türk topluluğunun, Altay Türklerinin bilmeceleri üzerinde durmak, konuyu hiç ele alınmamış olan yeni bir açıdan ele almak istiyoruz.

Altay Türklerinin bilmeceleriyle ilgili olarak ülkemizdeki ilk çalışma, görebildiğimiz kadarıyla, eski araştırma görevlim Metin Ergun tarafından yapılmıştır. O, Altay Türkleriyle ilgili 160 bilmeceyi iki Türkçeyle de yayımlamıştır.⁸ Biz de, daha önceleri yayımladığımız bilmece kavramıyla ilgili bir yazımızda, Altay Türkleri arasında, bilmeceye verilen adları almış, bazı örnekler vermiştik.⁹

Dr. Ergun, önce Altay Türkleri hakkında bilgi vermiş, bilmeceleri üzerine yazılan çalışmaları tanıtmıştır.

Günümüzde "Altaylılar" olarak bilinen Türk boyu, aslında köklü bir boy değildir. Rus Türkologları Altay dağının etrafında yaşayan Türk gruplarının hepsine birden "Altaylılar" adını vermişlerdir.¹⁰ XX. yüzyılın başlarına kadar "Altay (bölgesi) Türkleri" olarak adlandırılan bu Türk boyu, o zamandan sonra 1950'lere kadar "Oyrot" adıyla tanınmıştır. Günümüzde ise "Altaylılar" adıyla anılmaktadır. Altaylılar'ın içinde farklı Türk boylarından gruplar vardır. Bu yüzden her Türk boyunun kolayca anlaşabileceği bir dialekle konuşmaktadır.

⁵ Saim Sakaoglu, Ali Berat Alptekin-Esma Şimşek, *Azerbaycan Tapmacaları/Bilmeceleri*, Elazığ 1992. Bu alandaki diğer bir çalışmamız için de bkz. "Anadolu ve Azerbaycan Sahası Bilmecelerinde Görülen Yapı Ortaklıkları Üzerine", *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri/1-7 Temmuz 1993-Ankara*, Ankara 1995, 491-499.

⁶ "Kıbrıs Bilmeceleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 12, Haziran 1981, 122-148.

⁷ "Batı Trakya (Rodoplar) Karasu Vadisi'nden Göçen Türklerin Halk Edebiyatı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 14, Ekim 1981, 203-231.

⁸ "Altay Türklerinin Bilmeceleri", bkz. 1 numaralı mottaki eser, s. 212-231.

⁹ Bilmece Terimi Üzerine Notlar, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 17-21, (1-2), 1979-1983, 226-243. Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş'ın hatrasına armağanı olarak hazırlanmıştır.

¹⁰ Altaylılar adı uzun yıllar "Altay Türkleri" tabiriyle birlikte kullanılmıştır. Altaylılar adını ilk kullanan misyoner Rus Türkologlarıdır. Özellikle Çarlık Rusyası zamanında faaliyet gösteren "Altay ve Sibiryalı Halklarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti"ne bağlı olarak çalışan Türkologlar bunda öncü olmuşlardır.

lar.¹¹ Aynı şekilde, resmî Altay Türkçesi olarak kabul edilen Altay-kijiler'in ağzı da Kırgız Türkçesine yakındır.¹² Hakas Türkçesi ile Altaylılar'ın bir kolu olarak kabul edilen Çalkandular'ın dili çok yakındır. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

“Altaylılar” olarak kabul edilen Türk boyu, iki ana gruptan ibarettir: Güney grubu, Kuzey grubu. Güney grubunun içinde üç “uruk” vardır. Bu uruklar şunlardır: 1. Altay-Kiji¹³, 2. Telengitler¹⁴, 3. Teleütler. Kuzey grubunun içinde de üç “uruk” vardır. Bunlar da sırasıyla şunlardır: 1. Tuba-kiji, 2. Kumandı, 3. Çalgandu. Rus Türkolojisi bütün bu “uruklar”ı bir araya getirerek, “Altaylılar” adı altında yeni bir Türk boyu meydana getirmiştir.¹⁵

Altay Türklerinde bilmeceye, pek çok Türk topluluğunda olduğu gibi, *tap-* fiilinden türetilen bir kelime ad olarak verilmektedir. Bu terimi Ergun, “Bilmeceye resmî Altay Türkçesinde ve Altay Kijiler’de ‘Tabışkak’ denir.” diye belirttikten sonra, Altay Türkleri arasında yer alan diğer gruplarda bilmece için ‘tapkak’, ‘tabışkak’, ‘taptıruv’, ‘taptırgış’, ‘tabıska’, ‘tabısak’, ‘taptırgıç’, ‘tapkış’, ‘tavısak’, ‘tapkır’, ‘takpır’, ‘tavusak’ ve ‘tavışkak’ terimlerinin kullandığını söylemektedir.¹⁶

Ergun’un tespitlerine göre, Altay Türklerinin bilmeceleriyle ilgili ilk derlemeler 19. yüzyılda başlamıştır. Çoğu yayımlanmamış olan bu bilmeceler Tuula Altay (Gorno-Altaysk)’daki folklor arşivinde bulunmaktadır. Altay bilmecelerini derleyip yayımlayan ilk bilim adamı W. Radloff’tur. (1866/19 b.) Daha sonraki yıllarda bu bilmeceleri yayımlayanlar arasında Papaz V. Verbitskiy (1893/20 b.), G. N. Potanin (1883), bir Altay Türkü olan Sazan S.

¹¹ Rus Türkolojisinde bu Altay Bayatları için Telengut veya Teleüt adı kullanılır. Teleütleri, Çuy-kiji de denilen Telengitlerle karıştırmamak gerekir. Bayat adı günümüz ilmi çalışmalarından tamamiyle çıkarılmıştır.

¹² Altay-Kiji’lerin ağzı, resmî Altay Türkçesi kabul edilmiştir. Bu uruk aynı zamanda “Altaylılar” adının doğmasına sebep olan uruktur. Bunlar altay dağında yaşadıkları için kendilerine Altay-Kiji adını vermişlerdir.

¹³ Altay-Kijiler, Mayma nehri etrafında yaşadıkları için kendilerine “Maymalar” ve “Mayma-Kiji” de derler.

¹⁴ Telengit adıyla meşhur olan bu küçük Türk uruğu, Tölös gölü (Rusça Teles) civarında yaşadıkları için kendilerine Tölös-Kiji de derler. Tölös-Kijiler içerisinde yer alan çok küçük bir grup da, Çuy nehri boyunca yaşadıklarından kendilerine Çuy-Kiji derler. (İktibas edilen metinden alınan bu son beş nottaki bilgiler, asıl kaynağa bağlı kalınarak aynen buraya da alınmıştır).

¹⁵ “Altay Türklerinin Bilmeceleri”, 212,213.

¹⁶ a.g.m. 213. Ayrıca, bizim 9 numaralı notta görülen yazımıza da bakılabilir.

Surazakov (1961/56 b., 1962/114 b., 1963/56 b., 1975), N. A. Baskakov (1965/105 b., 1972/209 b.), yine bir Altay Türkü olan K. Ukaçına (1974, 1981/942 b.) E. P. Kandarakov (1988/133 b.)'u sayabiliriz. En çok metin yayımlayan ve inceleme yapan ise K. Ukaçına'dır.¹⁷

Şimdi birkaç Altay bilmecesi metnini veriyorum, bakalım bizim Türkiye'de söylediklerimizle olan benzerlikleri ne dereceye kadardır.

1 (10) Kırdıng arı canıng ört çıgat

(Kün çıkkarı)

Dağın arkasından yangın (ateş) çıkar.

(Güneşin doğması)

2 (14) Kır ajıra kızıl tülkü oylodı.

(Küning çoğı)

Dağ arkasına kızıl tilki kaçtı (gitti).

(Güneşin batması)

3 (22) Boodoy öböğön booçını aja berdi.

(Ay aşkanı)

Boodoy Dede geçidi aşırverdi.

(Aydın batması)

4 (38) Kök bukam ogurat,

Kök balıkka ogulat.

(Kükürt)

Gök boğam böğürür,

Bütün halk duyar.

(Gök gürültüsü)

5 (39) Altın tayagı calt etti

Altay cer silkinde berdi.

(Calkım la kükürt)

Altın dayağı ışıldadı (parladı)

Altay yeri silkindi.

¹⁷ a.g.m., 213-215.

- (Şimşek ve gök görültüsü)
- 6 (40) Tengerideng tüs keldi,
Temir çilep sayıldı.
(Solongi)
Gökten düşüp yere saplandı.
(Gök kuşağı)
- 7 (41) Kır ajra kolong tartıp koygon turu.
(Solongi)
Dağdan dağa (Dağdan arkaya) kolan gerildi.
(Gök kuşağı)
- 8 (42) Mongoldong kelgen boro uçuk
Kıdattang kelgen kızıl uçuk.
(Solongi)
Mogoldan gelen boz (kır) kuşak
Kıtaydan glen kızıl kuşak
(Gök kuşağı)
- 9 (46) Ak torko cogoldı
Nogon torko cayıldı
(Kar kayılganı, kök çıkkanı)
Ak çadır (keçe) yok oldu,
Yeşil çadır (keçe) yayıldı.
(Karın kalkıp otların yeşermesi)
- 10 (63) Bıltır bargan boro bee
Bıcıl kelip suu içti.
(Cas candırganı)
Geçen yıl giden kırk kısarak,
Bu yıl gelip su içti.
(İlk baharın gelmesi)
- 11 (64) Arı bargan ak baytal,
Aylanıp kelip kiştedi
(Kış bargan, oyto kelgen)
Kalkıp giden ak kısarak

- Dönüp gelip kişnedi
 (Kışın gelmesi)
 12 (106) Bökçödöy öbögön
 Böörök kartap cat.
 Bökçödöy Deden yürek yağı çıkarıyor.
 (Ağaçkakanın ağaç delmesi)
- 13 (158) Kızıl tondu emeen
 Kır ajıra cügüre berdi.
 (Kün aşkanı)
 Kızıl donlu (elbiseli) hatun
 Dağın arkasına gitti (koştı).
 (Güneşin aşması)

Türkiye’de derlenen bilmecelerden de birkaç örnek vermek istiyoruz. Ancak bizim bilmecelerimize cevap olan kelimeler, ne yazık ki çok genel olarak ele alınmıştır. Meselâ, “güneşin doğması” şeklinde bir bilmecemiz yoktur. Belki sonu, böyle bir cevabı gerektirecek olan bilmecelerimiz vardır; ancak cevap, genel bir kavram olan “güneş” ile geçiştirilivermiştir. Meselâ İlhan Başgöz’de, cevabı “güneş (gün ışığı, güneş ışığı)” olan bilmecelerin sayısı 51’dir. Bunların arasında 31 varyantı olanlar da vardır. Bunlardan bazıları, acaba Altay Türklerinin bilmecelerini hatırlatmıyorlar mı?

- a. Çıt demeden çalıya düşer.
 Kıpırdamadan çalıya girer.
 Koca ormana şırıltısız girer.¹⁸

Biz, bildirdiğimizin başlığına uyan bilmeceleri bulup onların üzerinde duracağız. Bilmecelerimiz, Altay Türklerinininkileriyle karışmaması için, harflerle gösterilmiştir.

- a. Bir yeşil tahta oturmuş peri
 Kırmızı mercana dönmüş lebleri
 Sohbet ederken iki aşüfte yâr

¹⁸ *Türk Bilmeceleri I*, Eskişehir 1993, 246.

- Çekti bak hain rakibe hançeri
(Gül, bülbül, gül koparan bahçıvan)¹⁹
- b. Biri der: “Gidelim”.
Biri der: “Duralım”.
Öbürü der: “İllallah, illallah”.
(Su, kum, dere boylarındaki kavakların sallanması)²⁰
- c. Uzun uzun obalar
Ak sakallı babalar
Gelir gider duramaz
Gece gündüz çabalar
(Deniz dalgası)²¹
- ç. Gara tavuk garkılar
Ganatları ağgıldır
(Gök gürültüsü ve şimşek)²²
- d. Aheste aheste bülbül kafeste
Yem yemez su içmez böyle nereste
(Kozaya giren ipek böceği)²³
- e. Eden yapar, beden yapar
Keseri yok, bıçkısı yok
Sorun bakalım neden yapar.
(Ağaçdelen)²⁴
- f. Gökte gördüm köprüyü,
Rengi yedi türlüyü

¹⁹ Hamamizade İhsan, *Bilmeceler*, İstanbul 1930, 26, nr. 219.

²⁰ Hamamizade İhsan, *Bilmeceler*, İstanbul 1930, 26, nr. 219.

²¹ a.g.e., 64, nr. 634.

²² Kemal Öztürk, *Gözebaşı (Şenkaya) Köyü Folkloru*, Erzurum 1978, 28, 87. 42. (Bitirme tezidir).

²³ Sadettin Nüzhet [Ergun]-Mehmed Ferid [Uğur], *Konya Vilâyeti Halkıyat ve Harsıyyatı*, Konya 1926, 226, nr.32.

²⁴ Osman Ballı, *Kemah Folklorundan Örnekler*, Erzurum 1977, 58. (Bitirme tezidir).

(Gök kuşağı)²⁵

g. Burdan vurdum kılıcı,

Halep'ten çıktı bir ucu

(Gök kuşağı)²⁶

Gözden geçirdiğimiz Türkiye Türklerinin yüzlerce bilmecesi arasında, cevabı isteğe uygun olanına rastlayamadık. Özellikle İ. Başgöz ve Amil Çelebioğlu-Yusuf Ziya Öksüz yayınlarında isteğe uygun *medlül* (cevap) ile karşılanan bilmecenin olmaması dikkatimizi çekti. Biz, neredeyse, güneş'le ilgili bütün bilmecelere sadece "güneş" medlülünü vermek suretiyle cevaplandırmış oluyoruz.

Şimdi, her iki Türk toplumundaki bilmecelerin cevap kelimelerini birer liste hâlinde görelim. Bu, aynı zamanda cevap verme tekniğini de ortaya koyacaktır.

A. Altay Türklerinin Bilmeceleri

1. Güneşin doğması
2. Güneşin batması
3. Ayın batması
4. Gök gürültüsü
5. Şimşek ile gök gürültüsü
- 6,7,8. Gök kuşağı (üç adet)
9. Karın kalkıp otların yeşermesi
10. İlkbaharın gelmesi
11. Kışın gelmesi
12. Ağaçkakanın açıcı delmesi
13. Güneşin aşması.

²⁵ Mehmet Göçmen, *Muğla Gökgedik Köyü Halk Edebiyatı ve Folkloru*, Erzurum 1977, 45. (Bitirme tezidir).

²⁶ İrfan Can, *Karabacak Köyü Folklor ve Etnografyası*, Erzurum 1976, 34. (Bitirme tezidir).

B. Türkiye Türklerinin Bilmeceleri

- a. ..., gül koparan bahçıvan.
- b. ..., dere boylarındaki kavakların sallanması
- c. Deniz dalgası
- ç. Gök gürültüsü ve şimşek
- d. Kozaya giren ipek böceği
- e. Ağaçdelen
- f, g. Gök kuşağı.

Dikkatlice taranması hâlinde, üniversite öğrencilerimizin hazırladıkları tezlerden hareketle birkaç örnek daha eklenebilir; ancak bizim gözden geçirdiğimiz 50 tezde sadece dört örneğin çıkması, sonucu pek de etkilemeyeceğe benzemektedir. Elde edilen bu bilmeceleri karşılaştırmalı olarak ele alırsak bazı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Her iki Türk coğrafyasında da ortak olarak tespit ettiğimiz bilmecelerimiz, medlûllerine göre şunlardır:

- a. Gök gürültüsü ve şimşek: 5 ve ç
- b. Gök kuşağı: 6,7,8, ve f, g
- c. Ağaçkakanın ağacı delmesi/ağaçkakan:12 ve e

Her iki Türk toplumunda ortak olan bir nokta da, adlandırmalarda, yani medlûllerde görülen cevapların uzunluğudur.

- a. Karın kalkıp otların yeşermesi: 9
- b. Gül koparan bahçıvan
- c. Dere boylarındaki kavakların sallanması

Ortak olmayan bilmecelerin ağırlığını Altay Türklerinde güneş ve ayın batması ile mevsimlerin gelmesi; Türkiye Türklerinde ise çeşitli olaylar teşkil etmektedir. İşin ilgi çekici tarafı, bu bilmecelere verilen cevaplardan bazıları, üç ayrı cevabı olan bilmecelerin sonuncu cevabı olmalarıdır. a ve b'de durum böyledir.

Altay Türklerinin bilmecelerinin medlûllerinde bir tek insan unsuru yoktur. Canlı olarak ise sadece *ağaçkakan* adı geçmektedir. Türkiye Türklerinde ise insan olarak *bahçıvan* geçerken *ağaçkakan* burada da görülmektedir. Ayrıca, *kozaya giren ipek böceği* de başka bir canlı olarak görülmektedir.

Sonuç

Tabiat olaylarının bilmecelere yansması oldukça sık görülen bir durumdur. Ancak bu durum Altay Türklerinde bilmecelerin medlüllerine daha çok yansırken Türkiye Türklerinin bilmecelerine daha az yansımaktadır. Türkiye’de bilmecelere verilen cevaplar daha kısa ve sadedir. Bir kavram etrafındaki bilmeceler, ayrıntıya girilmeden ortak bir ad altında verilmektedir. Bu sebeple bizim bilmecelerimizde medlül zenginliği daha azdır. Belki sayı olarak çok bilmeceye sahibiz, ancak bu özellikleri taşıyan bilmecelerimiz daha azdır.

Şüphesiz bunda; bilmeceyi soranların konuya yeterince hassasiyet göstermemeleri, tespit eden kişilerin ise aradaki inceliğin farkına varamamaları önemli rol oynamıştır. Bundan böyle yapılacak bilmece derlemelerinde bu konunun üzerinde mutlaka durulmalı ve her türlü cevabı eksiksiz olarak almalıyız.